

УДК 93/94(477):631.17:661.15.001:929 Душечкін

В. А. ВЕРГУНОВ, член-кореспондент НААН, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (Київ)

ІСТОРІЯ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ АГРОХІМІЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ У СВІТЛІ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ АКАДЕМІКА АН УРСР О.І. ДУШЕЧКІНА (ДО 140-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Розглянуто життя та творчу діяльність академіка АН УРСР О.І. Душечкіна з питань розвитку сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань та організації. Розкрито його

© В. А. Вергунов, 2014

генеруючий вплив на становлення й розвиток агрохімічних і фізіологічних досліджень в Україні, в першу чергу для потреб цукровиробництва. Вперше висвітлено доробок О.І. Душечкіна в інституалізацію агрохімічної науки в Україні.

Ключові слова: агрохімія, фізіологія рослин, сільськогосподарська дослідна справа, Всеросійське товариство цукрозаводчиків, Сільськогосподарський науковий комітет України при Наркомземі УСРР, Інститут сільськогосподарської хімії, Центральна агрохімічна лабораторія.

Актуальність теми. У рік стотридцятирічного ювілею появи сільськогосподарської дослідної справи як організації й наймолодшої складової сучасного природознавства та культури нації, що збігся в часі з розгортанням діяльності першої постійно діючої галузевої дослідницької інституції у вигляді Полтавського дослідного поля, активізувалось об'єктивне висвітлення генеруючого внеску окремих особистостей у перебіг процесів еволюційного поступу [1]. Проведеними багаторічними дослідженнями встановлено, що галузеве дослідництво, або за Н.К. Недокучаєвим – «сукупність установ і заходів, що мають кінцевою метою вдосконалення техніки сільського господарства» [2], пройшовши шлях від 28 жовтня (10 листопада) 1884 р. із появою Полтавського дослідного поля, потім згідно з Указом Миколи II від 28 травня 1901 р., що затвердив «Положення про сільськогосподарські дослідні установи», або бачдетно ствердившись у державній фінансовій підтримці ще й у вигляді спеціалізованих дослідних станцій, які від 1908 р. спочатку набули статусу районних, а від 1912 р. – обласних, тільки в роки перших сподівань державності отримало узагальнюючий повноцінний координуючий орган [3]. Мова йде про створений 1 листопада 1918 р. Сільськогосподарський науковий комітет України при профільному міністерстві [4] на чолі з академіком В.І. Вернадським [5]. Саме при ньому розпочався подальший організаційний поступ галузевого дослідництва – інституалізація. Її перша хвиля розгорнулася з остаточним встановленням радянської влади та діяльністю СГНКУ. Встановлено, що першими профільними науково-дослідними інститутами у 1922 р. стали: 1) Інститут селекції (директор – професор Колкунов В.В.); 2) Інститут насіннезнавства (директор – Яната О.А.); 3) Інститут експериментального ґрунтознавства (директор – Махов Г.Г.); 4) Сільськогосподарський синоптично-кон'юнктурний інститут (директор – Веселовський С.Ф.) та 5) Інститут сільськогосподарської хімії (директор – Душечкін О.І.) [6]. Практично всі вони розміщувались у будівлі по вул. Леніна, 46 у м. Києві і завершили свою діяльність у 1923 р. після переїзду СГНКУ до м. Харкова. Єдиним працюючим у Києві до 1925 р. залишався Інститут сільськогосподарської хімії. На жаль про його діяльність практично ніде не згадується. Формат існування цієї установи за рахунок як бюджетного так і позабюджетного фінансування, особливо за часи НЕПу, теж потребує окремого розгляду для запровадження такого досвіду в умовах чергового реформування вітчизняної науки та освіти. Окреме місце в цьому

процесі постать займає особливого гатунку – це О.І. Душечкін, 140 років з дня народження якого виповнюється у цьому році.

Мета досліджень. Методом історико-наукового аналізу розкрити внесок академіка О.І. Душечкіна у становлення й розвиток галузевого дослідництва на українських землях протягом 1903–1956 рр. із залученням нових архівних документів.

Методика досліджень. Використано загальнонаукові принципи історичної достовірності, об'єктивності, наступності, діалектичного розуміння історичного процесу. Застосовано методи і

бібліографічний, персоналізації та джерелознавчого і архівознавчого аналізу, які сприяли поповненню відомостей про науково-організаційну та науково-освітню діяльність О.І. Душечкіна.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. За традиційного розгляду історії функціонування сільськогосподарської дослідної справи в Україні, відзначають видатну організаційну та методологічну роль академіка О.І. Душечкіна в еволюції галузевої наукової думки навіть у світовому вимірі [7, 3]. На власне переконання, це завжди актуально до чергових ювілеїв видатного вченого та організатора галузевого науково-освітнього процесу [8]. Проте поза увагою залишилася роль О.І. Душечкіна у ствердженні інституціональних основ існування сільськогосподарської дослідної справи у вітчизняній агрохімії, і тим більше – реально зробленого Інститутом сільськогосподарської хімії СГНКУ протягом 1922–1925 рр.

Результати досліджень. О.І. Душечкін народився 13 серпня 1874 р. в сім'ї селянина-лоцмана села Опеченський Рядок Боровицького повіту Новгородської губернії. У місцевій школі отримав початкову освіту, а середню – в Петербурзькій гімназії, після закінчення якої у 1893 р. вступив на природничо-історичне відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету. Наукові інтереси до агрономії почали формуватися під впливом професорів вузу В.В. Докучаєва та О.В. Советова. Під керівництвом останнього у 1897 р. захистив дипломну роботу. Як один із кращих випускників вузу був залишений в ньому для підготовки до професорського звання і направлений на два роки для удосконалення знань до Політехнічного інституту в Цюріху (Швейцарія) та інших фахових закордонних лабораторій. Там вивчав хімічну технологію й органічну хімію. Після повернення працював хіміком у лабораторії Департаменту митних зборів.

У грудні 1899 р. заарештований за участь у революційному русі й після семи місяців ув'язнення відправлений під нагляд поліції у Новгородську губернію із забороною проживати у великих містах. До 1905 р. в їх перелік м. Київ не входило, тому в травні 1903 р. переїхав до України і працював у лабораторії органічної технології Київського політехнічного інституту імені імператора Олександра II. Із жовтня того ж року на запрошення керівника мережі дослідних полів Всеросійського товариства цукрозаводчиків С.Л. Франкфурта переходить на роботу до її хімічної лабораторії, де працює до 1913 р.

Від 1912 р. займає посаду помічника завідувача контрольно-хімічної лабораторії Південно-Російського товариства заохочування землеробства і сільськогосподарської промисловості або «Землеробського синдикату», очільником якої теж був С.Л. Франкфурт. Згодом, у 1928 р., на її основі було створено Центральну агрохімічну лабораторію НКЗ УСРР (нині – ННЦ «Інститут землеробства НААН»). З 1915 р. бере активну участь в організації Київської обласної сільськогосподарської станції, у якій до 1930 р. очолював відділ агрохімії.

Паралельно з науково-організаційною діяльністю дієво працює на ниві галузевої освіти. В 1921 р. обраний доцентом сільськогосподарського відділення Київського політехнічного інституту, на основі якого в 1923 р. створено Київський сільськогосподарський інститут (нині – Національний університет біоресурсів і природокористування України). У тому ж році створює при вузі першу в країні кафедру агрохімії, якою керує до 1956 р.

Протягом 1921–1923 рр. – голова Київського управління з сільськогосподарської дослідної справи, а з кінця 1923 р. – уповноважений Наркомзему УСРР із сільськогосподарської дослідної справи – директор Київської крайової сільськогосподарської дослідної станції. Крім того, з 1 липня 1920 р. – помічник завідувача секції досвідної агрономії, а потім – голова хімічної секції Сільськогосподарського наукового комітету України, при якій у 1922 р. організовує й керує першим в Україні дослідницьким агрохімічним інститутом – Інститутом сільськогосподарської хімії.

Встановлено, що увесь СГНКУ та його Хімічна секція зокрема завжди потребували додаткових коштів для розгортання повноцінної діяльності. На момент створення при хімічній секції Інституту сільськогосподарської хімії нею був зібраний великий обсяг матеріалу у справі сільськогосподарського хімічного контролю й особливо щодо методики його проведення. Він став основою спеціального підручника-порадника, в якому було подано загальні деталі та відпрацьовані методи агрохімічного аналізу. Для цього фахівцями Інституту сільськогосподарської хімії М. Дубровським та С. Манзоном розроблена методика визначення фосфорної кислоти і, в першу чергу, в чернігівських фосфоритах. Крім того, згідно з дорученням секції ґрунтознавства СГНКУ, Інститут він хімічне дослідження зразків ґрунтів

України. До речі, хімічний відділ Київської контрольної сільськогосподарської станції, що входив до Київської філії СГНКУ, свою діяльність здійснював у лабораторії Інституту сільськогосподарської хімії. Після реорганізації СГНКУ наприкінці 1923 р. його хімічна секція частково перейшла до хімічної підсекції Технічної секції, а інша – саме до Київської сільськогосподарської контрольної станції [9]. Як свідчить постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 8 липня 1924 р., Інститут сільськогосподарської хімії продовжує фінансуватися СГНКУ по розділу «окремі установи» і в 1924 р. [10]. Інший урядовий документ, датований 6 травня 1925 р., підтверджує, що при СГНКУ в новому штатному розкладі відсутня будь-яка інституціонізована одиниця [11]. Таким чином, у 1925 р. закінчується перша спроба інституціалізації сільськогосподарської справи в Україні, що свій новий відлік почала у 1928 р. вже для потреб колективного будівництва. Наступним кроком інституціалізації агрохімічної науки в Україні стає новий проект О.І. Душечкіна, підтриманий урядом УСРР, у вигляді Центральної агрохімічної лабораторії Наркомзему, яку він очолює протягом 1928–1930 рр.

У 1930 р. лабораторію перетворюють спочатку в Інститут угноєнь, а потім у травні 1931 р. – у Всеукраїнський НДІ агрогрунтознавства та хімізації сільського господарства, що у 1935 р. стає УкрНДІ соціалістичного землеробства. У ньому вчений до 1938 р. керує відділом хімізації, а протягом 1944–1946 рр. працює заступником директора з наукової роботи. Є відомості, що певний час – у 1946 р. – він навіть керує цим інститутом.

У 1934 р. Вища Атестаційна Комісія при Раді Міністрів СРСР присвоює вченому науковий ступінь доктора сільськогосподарських наук за сукупністю наукових робіт без захисту дисертації.

Під час німецької окупації України у 1941 р. виїжджає до Алма-Ати, де майже три роки завідує кафедрою агрохімії об'єднаного з Київським СГІ – Казахського сільськогосподарського інституту. Після повернення з евакуації бере активну участь в організації у Києві нової наукової установи – Інституту фізіології рослин і агрохімії АН УРСР на основі відділу фізіології живлення рослин і агрохімії Інституту ботаніки АН УРСР, створеного у 1939 р. (нині – Інститут фізіології рослин та генетики НАН України), в якому до 1953 р. працює директором і завідувачем лабораторії агрохімії. У лютому 1945 р. його обирають дійсним членом АН УРСР.

Протягом 1945–1956 рр. активно займається науково-популяризаційною діяльністю як голова Українського відділення Всесоюзного сільськогосподарського товариства, голова правління Київського будинку вчених, керівник агрохімічної секції Київського відділення Всесоюзного хімічного товариства ім. Д.І. Менделєєва, а також як голова комісії з проблеми використання місцевих ресурсів добрив УРСР при Раді з вивчення продуктивних сил країни АН УРСР. Помер О.І. Душечкін 8 квітня 1956 р. і похований у Києві на Байковому кладовищі.

Висновки. Встановлено, що творча спадщина О.І. Душечкіна налічує близько 200 наукових і науково-популярних праць з питань агрохімії, фізіології рослин, загального землеробства, рослинництва, тваринництва, насінництва, захисту рослин, плодівництва, кормовиробництва, ґрунтознавства, мікробіології, ведення сільського господарства, методології та історії агрономії. Головні його праці вирішували питання динаміки рухомих форм азоту в ґрунті та її залежності від зовнішніх умов, зокрема від внесення органічних добрив, форм і динаміки фосфору в ґрунті та шляхів підвищення ефективності фосфорнокислих добрив, а також обґрунтування раціональних прийомів удобрення поєднанням різних способів і строків їх внесення та визначення можливостей найефективнішого використання місцевих добрив України. Вченому вдалося теоретично обґрунтувати необхідність ранньовесняного підживлення рослин азотними добривами, навіть якщо азот було внесено в основному удобренні під оранку пару. Вперше доведено особливості фенотипу цукрових буряків, зумовленого внесенням добрив протягом вегетаційного періоду, що й до сьогодні є основою системи їх удобрення. Не менш значимим є його внесок у становлення організаційних основ координаційного ведення сільськогосподарської дослідної справи взагалі та для потреб агрохімічної науки зокрема. З ім'ям О.І. Душечкіна пов'язана її інституалізація в Україні.

Список літератури: 1. *Вергунов В. А.* Організаційний поступ сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 130-річчя створення Полтавського дослідного поля): наук. доп. / В. А. Вергунов; НААН, ННСГБ. – К. : ФОП Корзун Д.Ю., 2014. – 28 с. 2. *Недокучаев Н. К.* Опытное дело в полеводстве: теория и практика / Н. К. Недокучаев. – М. : Госиздат им. Н. Бухарина, 1929. – С. 9–19. 3. *Вергунов В. А.* Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект / В. А. Вергунов; НААН, ННСГБ. – К. : Аграрна наука, 2012. – 416 с. (історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії», кн. 68). 4. *ЦДАВО* України, ф. 1061, оп. 1, спр. 32, арк. 202. 5. *ЦДАВО* України, ф. 1061, оп. 1, спр. 32, арк. 216. 6. *Список установ Сільсько-Господарського наукового комітету з адресами їх та керівним персоналом* // Вісн. с.-г. науки. – 1923. – Т. 2, ч. 1–2. – С. 68–70. 7. *Власюк П. А.* Академік О.І. Душечкін: біографічний нарис / П. А. Власюк. – К., 1968. – 80 с. 8. *Вергунов В. А.* Душечкін Олександр Іванович (1874–1956) / В. А. Вергунов // Вчені ґрунтознавці, агрохіміки, землероби / УААН. – К. : Аграрна наука, 2003. – С. 191–193. – (Сер. «Українські вчені-аграрії ХХ століття», кн. 8); *Вергунов В. А.* Олександр Іванович Душечкін – славетний вчений, агрохімік і фізіолог рослин, педагог / І. П. Григорюк, В. А. Вергунов // Агрокол. журн. – 2004. – № 4. – С. 79–81; *Вергунов В. А.* Олександр Іванович Душечкіну – 130 / І. П. Григорюк, В. А. Вергунов // Землеробство : міжвід. темат. наук. зб. / Ін-т землеробства УААН. – К. : ЕКМО, 2004. – Вип. 76. – С. 129–131. 9. *Коротке справоздання про діяльність сільсько-господарського наукового комітету України за 1923–1924 операц. рік* // Вісник сільськогосподарської науки. – 1924. – Ч. 7–9. – С. 21. 10. *Про штати Вченого Комітету Народного Комісаріату Земельних Справ УСРР* // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України 1925 р. – 1925. – ч. 25. Відділ перший (1 червня 1925 р.). – С. 374–375. 11. *Про штати Сільсько-Господарського Наукового Комітету при Наркомземі УСРР* // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України 1924 р. – 1924. – ч. 15. Відділ перший (9 серпня). – С. 336.

Bibliography (transliterated): 1. Verhunov V. A. Orhanizatsiynny postup sil'skohospodars'koyi doslidnoyi spravy v Ukraini (do 130-richchya stvorenniya Poltavs'koho doslidnoho polya): nauk. dop. / V. A. Verhunov; NAAN, NNS-HB. – Kyiv : FOP Korzun D.Yu., 2014. – 28 p. 2. Nedokuchaev N. K. Opytnoe delo v polevodstve: teoriya i praktika / N. K. Nedokuchaev. – Moskva : Gosizdat im. N. Buharina, 1929. – P. 9–19. 3. Verhunov V. A. Sil'skohospodars'ka doslidna sprava v Ukraini vid zarozhennya do akademichnoho isnuvannya: orhanizatsiynny aspekt / V. A. Verhunov; NAAN, NNS-HB. – Kyiv : Ahrarna nauka, 2012. – 416 p. (istoryko-bibliografichna seriya «Ahrarna nauka Ukrainy v osobakh, dokumentakh, bibliografiyi», kn. 68). 4. TsDAVO Ukrainy, f. 1061, op. 1, spr. 32, ark. 202. 5. TsDAVO Ukrainy, f. 1061, op. 1, spr. 32, ark. 216. 6. Spysok ustanov Sil'sko-Hospodars'koho naukovooho komitetu z adresamy yikh ta kerivnychym personalom // Visn. s.-h. nauky. – 1923. – T. 2, ch. 1–2. – S. 68–70. 7. Vlasyuk P. A. Akademik O.I. Dushechkin: biohrachnyy narys / P. A. Vlasyuk. – K., 1968. – 80 s. 8. Verhunov V. A. Dushechkin Oleksandr Ivanovych (1874–1956) / V. A. Verhunov // Vcheni gruntoznavtsi, ahrokhimiky, zemleroby / UAAAN. – K. : Ahrarna nauka, 2003. – S. 191–193. – (Ser. «Ukrayins'ki vcheni-ahraryi XX stolittya», kn. 8); Verhunov V. A. Oleksandr Ivanovych Dushechkin – slavetnyy vcheny, ahrokhimik i fiziolog roslin, pedahoh / I. P. Hryhoryuk, V. A. Verhunov // Ahrokol. zhurn. – 2004. – No 4. – P. 79–81; Verhunov V. A. Oleksandru Ivanovychu Dushechkinu – 130 / I. P. Hryhoryuk, V. A. Verhunov // Zemlerobstvo : mizhvid. temat. nauk. zb. / In-t zemlerobstva UAAAN. – K. : EKMO, 2004. – Vyp. 76. – P. 129–131. 9. Korotke spravozdannya pro diyal'nist' sil'sko-hospodars'koho naukovooho komitetu Ukrainy za 1923–1924 operats. rik // Visnyk sil'skohospodars'koyi nauky. – 1924. – Ch. 7–9. – P.21. 10. Pro shtaty Vchenoho Komitetu Narodnoho Komisariatu Zemel'nykh Sprav USRR // Zbirnyk uzakonen' ta rozporядzhen' robitycho-selyans'koho uryadu Ukrainy 1925 r. – 1925. – ch. 25. Viddil pershyy (1 chervnya 1925 r.). – P. 374–375. 11. Pro shtaty Sil'sko-Hospodars'koho Naukovoho Komitetu pry Narkomzemi USRR // Zbirnyk uzakonen' ta rozporядzhen' robitycho-selyans'koho uryadu Ukrainy 1924 r. – 1924. – ch. 15. Viddil pershyy (9 serpnya). – P. 336.

Hadziina (received) 03.12.2014